

De Groninger versie van de doperse doorbraak

Doperse Documentaire Reeks nr. 6

Serie van lokaal-historische studies, uitgegeven onder auspiciën van het
Doopsgezind Documentatiecentrum, Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

Redactie: prof. dr. Mirjam van Veen en drs. Adriaan Plak

De Groninger versie van de doperse doorbraak

Veranderingen in de doopsgezinde gemeenten
op het Groninger platteland in de periode
1800-1860

BERT DOP

Hilversum
Verloren
2022

De uitgave van dit boek werd mogelijk gemaakt door
de genereuze bijdragen van de Stichting Fonds Oosterbaan en het
Welcker Fonds van het Prins Bernhard Cultuurfonds, beide te Amsterdam.

Afbeelding op het omslag: de doopsgezinde kerk in Sappemeer in 2021 (foto nl.wikipedia.org).

ISBN 9789087049850

© 2022 Bert Dop
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	9
1 De doopsgezinde gemeenten op het Groninger platteland	15
2 Groningen in de periode 1800-1860	34
3 De negentiende eeuw in de doopsgezinde geschiedschrijving	55
4 De maatschappelijke betrokkenheid van de Groninger doopsgezinden	63
5 Gestudeerde leraren en de geldkraan van de ADS	70
6 Godsdienstig leven van de Groninger doopsgezinden	87
7 Getalsmatige ontwikkelingen	101
8 Familiekeerk én domineeskerk	106
9 De Groninger sociëteiten	112
10 De Groninger doopsgezinden en de ADS	120
11 De doopsgezinde gemeente Den Horn	136
12 De doopsgezinde gemeente Huizinge en Westeremden	155
13 De doopsgezinde gemeente Leermens en Loppersum	173
14 De doopsgezinde gemeente Mensingeweer	184
15 De doopsgezinde gemeente Midwolda, Beerta en Meeden	208
16 De doopsgezinde gemeente Noordbroek-Nieuw Scheemda	218
17 De doopsgezinde gemeente Noorderhorn (voorheen Humsterland)	233
18 De doopsgezinde gemeente Pieterzijl	241
19 De doopsgezinde gemeente Sappemeer	253
20 De doopsgezinde gemeente Uithuizen	276
21 De doopsgezinde gemeente Veendam-Wildervank	290
22 De doopsgezinde gemeente Zijldijk	309
23 De Groninger versie van de dooperse doorbraak	322
Bijlagen	
I Samenstelling van de doopsgezinde gemeenten	327
II Samenstelling van de kerkenraden	344
III Doopsgezinde leden van de Nutsdepartementen	365
IV Godsdienstige gezindten in 1809, 1849 en 1859	373
Geraadpleegde archieven, literatuur en andere bronnen	378
Over de auteur	387

Woord vooraf

Hoe boeiend de periode tussen het eind van de achttiende eeuw en het midden van de negentiende eeuw in de Nederlandse doopsgezinde geschiedenis is, heb ik ervaren toen ik mij verdiepte in de geschiedenis van de doopsgezinde gemeente Sappemeer. In deze gemeente leidde de emancipatie van de doopsgezinden in die tijd tot een tragische controverse tussen enerzijds de oude leraar, een lekenprediker, en anderzijds de toonaangevende leden van de gemeente, die liever luisterden naar een gestudeerde predikant. Bij mij rees toen de vraag: hoe is het ontwikkelingsproces dat het Nederlandse doperdom toen doormaakte, in andere doopsgezinde gemeenten verlopen? Om die vraag te beantwoorden begon ik met een onderzoek naar de veranderingen in alle twaalf doperse gemeenten op het Groninger platteland.

Gedurende een reeks van jaren heb ik vele uren doorgebracht in archieven en bibliotheken. Ik bedank de medewerkers en medewerksters van deze instellingen voor de hulp die ik bij mijn onderzoekwerk van hen heb gekregen. Verreweg de meeste tijd bracht ik door in de studiezaal van de Groninger Archieven. Daar kwam ik ook in contact met andere ‘vaste’ bezoekers. Van hen kreeg ik soms tips over archieven die zij raadpleegden en waarin zij materiaal waren tegengekomen dat ook voor mijn onderzoek waardevol kon zijn. Mijn dank daarvoor. Een bezoek aan het Archief van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem was niet nodig. De archivaris drs. Mechteld Gravendeel was zo vriendelijk de stukken die ik nodig had, bijeen te zoeken en aan mij toe te sturen. Ik ben Mechteld daar erkentelijk voor. Ook wil ik noemen, en in mijn dank betrekken, drs. Adriaan Plak, destijds conservator van de Doopsgezinde Bibliotheek in Amsterdam, die mij behulpzaam was bij mijn zoektocht in met name de negentiende-eeuwse literatuur, waardoor ik enkele leemtes in mijn verhaal kon opvullen.

Willem Stuve heeft, net als ik, uitvoerig onderzoek gedaan in de archieven van de doopsgezinde gemeenten op het Groninger Hogeland. De resultaten daarvan heeft hij neergelegd in een aantal manuscripten, die hij aan mij ter beschikking heeft gesteld. Ik wil Willem hartelijk danken voor het gebruik dat ik van dit bronnenmateriaal heb mogen maken.

Na het onderzoekwerk kwam het schrijfwerk. Schrijven is, zoals ik heb ondervonden, niet alleen zwoegen en zweten, maar ook schrappen. Stap voor stap ben ik gekomen tot het verhaal in de opzet, zoals die nu voor u ligt. Dat heb ik niet zonder hulp van anderen kunnen doen. Een eerste versie is becommentarieerd door prof. dr. Piet Visser, toen inmiddels emeritus hoogleraar geschiedenis van het doperdom en aanver-

wante stromingen, die mij ook al bij de start van mijn onderzoek waardevolle adviezen had gegeven. Zijn uitvoerige commentaar op de eerste versie heeft mij een eind verder op weg geholpen, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben. Bij de verdere stappen heb ik veel steun en hulp ondervonden van prof. dr. Mirjam van Veen, de huidige hoogleraar geschiedenis van het doperdom. Haar adviezen en haar consciëntieuze commentaar bij mijn teksten zijn voor mij zeer waardevol geweest. Ik wil haar hiervoor hartelijk danken.

Tenslotte spreken de redactie van de Doperse Documentaire Reeks en ik onze grote dank uit voor de financiële bijdragen die wij hebben ontvangen om deze publicatie tot stand te kunnen brengen.

Enschede, september 2021

Inleiding

Al in de achttiende-eeuwse patriottentijd was binnen de Nederlandse doopsgezinde geloofsgemeenschap een veranderingsproces ingezet dat tot een opmerkelijke gedaantewisseling zou leiden. De sympathie van vele doopsgezinden voor de patriottenbeweging en hun deelname daaraan leidden ertoe, dat hun afzijdigheid van de wereld duidelijk minder werd. Dit proces werd nog eens versneld toen de Bataafse Republiek werd uitgeroepen en de achtergestelde positie van doopsgezinden – naast die van andere dissenters¹ – ten opzichte van de heersende gereformeerde religie werd opgeheven. Politieke en bestuurlijke ambten kwamen ook beschikbaar voor doopsgezinden en velen onder hen maakten van de nu geboden mogelijkheden op dat terrein gebruik. Dit veranderingsproces vond in het tijdvak tussen het eind van de achttiende eeuw en het midden van de negentiende eeuw zijn afronding. Ook de identiteit van de doopsgezinden in religieuze zin veranderde: zij onderscheidden zich in de eerste helft van de negentiende eeuw, aldus Sjouke Voolstra, nog maar op twee punten van hun medeprotestanten van de dominante richting binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Het eerste kenmerk betrof de weigering een eed te zweren, het tweede de volwassenendoop, maar nu wel ‘increasingly as a sign of taking on the responsibility for a better world which begins with every individual, rather than as a mark of a total break with the sinful world and the adoption of a new manner of communal existence, distinct and separate from the world’.²

Een belangrijk moment in dit hele ontwikkelingsproces was in 1811 de oprichting van de ‘Algemeene Doopsgezinde Societeit’ (ADS). De oprichters voegden aan de naam van de sociëteit nog de woorden ‘ter bevordering van den predikdienst’ toe. Daarmee wilden zij aangeven, dat aan de ADS ook was toevertrouwd de zorg ‘dat de prediking van Gods Woord door bekwame en waardige leeraren geschiedt’.³ Daartoe nam de ADS niet alleen de doopsgezinde kweekschool onder haar hoede, maar verzag zij ook in de financiële ondersteuning van minder draagkrachtige gemeenten, die niet in staat waren een behoorlijke salariëring van de predikant te betalen.⁴ Het streven van de ADS was elke doopsgezinde gemeente in staat te stellen een aan de kweekschool opgeleide predikant te beroepen. Hiermee werd in het proces van integratie en assimilatie een belangrijke stap gezet.⁵ Hoewel de doopsgezinde gemeenten autonoom

1 Personen die niet tot de officiële Nederduits Gereformeerde Kerk behoorden.

2 Voolstra 1994, 201.

3 Van der Meulen 1947, 73.

4 Van der Meulen 1947, 74.

5 De begrippen ‘integratie’ en ‘assimilatie’ in dit verband zijn ontleend aan Verbeek en Hoekema 2006, 68.

bleven, betekende de aanstelling van predikanten die aan hetzelfde instituut waren opgeleid en dus een belangrijke gemeenschappelijke basis hadden, dat er een zekere tendens tot uniformiteit ontstond.

Een sleutelfiguur in de doopsgezinde geloofsgemeenschap was in de eerste helft van de negentiende eeuw Samuel Muller, hoogleraar aan het doopsgezind seminarium (kweekschool) van 1827 tot 1856, maar ook al in 1811, als predikant in Zaandam, nauw betrokken bij de oprichting van de ADS. Annelies Verbeek geeft de volgende schets van Muller als bestuurder:

Voor hem geen opgaan in een nationale protestantse kerk maar gelijkwaardigheid aan haar grote zuster, de Nederlandse Hervormde Kerk. Zijn streven naar erkenning van het doopsgezinde kerkgenootschap ging gepaard met zijn ambities tot professionalisering van de predikantsopleiding en het functioneren van de doopsgezinde gemeenten, de institutionalisering van de vereniging der doopsgezinde gemeenten in de ADS en de profilering van het unieke karakter van het doopsgezinde kerkgenootschap als volwaardige speler in het kerkelijke veld van Nederland. Al zijn ambities zag hij verwezenlijkt.

Muller kunnen we kenschetsen als een kerkbouwer die de doopsgezinde ‘sekte’ tot een respectabel kerkgenootschap heeft omgevormd: een keurige professionele organisatie met haar eigen instituties.⁶

Behalve een schets van Muller geeft zij hier in feite ook een karakteristiek van de veranderingen binnen het Nederlandse doperdom.

De doopsgezinden omvormen tot een ‘respectabel kerkgenootschap’, met predikanten die waren opgeleid aan de Amsterdamse kweekschool, en met leden die in de plaatselijke samenleving aanzien en gezag hadden, hoe voltrok zich dat proces nu in de doopsgezinde gemeenten zelf? Dat is in mijn onderzoek de hoofdvraag. In dit onderzoek staat het Groninger platteland centraal.⁷

Begin 1816 telde het Groninger platteland nog veertien doopsgezinde gemeenten. In de kwarteeuw daarvoor hadden in deze gemeenten al belangrijke veranderingen plaats gehad. Nog tot ver in de achttiende eeuw was in het overgrote deel van de Groninger plattelandsgemeenten de verkondiging van de bijbelse boodschap opgedragen geweest aan liefdepredikers, onbezoldigde leraren of vermaners die uit de eigen gemeente kwamen. In 1780 hadden slechts twee van de veertien gemeenten een voorganger die een traktement ontving. Daarbij ging het nog om niet gestudeerde leraren. In de laatste twee decennia van de achttiende eeuw trokken steeds meer gemeenten bezoldigde leraren van buiten de gemeente aan, die de rol van de liefdepredikers overnamen. In 1816 waren drie van de veertien gemeenten vacant. Twee hadden inmiddels een leraar die aan de Amsterdamse kweekschool had gestudeerd, twee hadden nog een liefdeprediker en de overige zeven een bezoldigde, niet gestudeerde leraar. In datzelfde jaar 1816 verenigden de drie vacante gemeenten zich tot de nieuwe gemeente Mensingeweer en bleven er dus in totaal nog twaalf gemeenten over op het Groninger platteland. Het veranderingsproces ging door in die gemeenten in de jaren na 1816. Over de ontwikkelingen in deze twaalf gemeenten zal het hier gaan.

6 Verbeek 2005, 334-335.

7 Zie voor een eerder uitgevoerd onderzoek naar de gemeente Sappemeer: Dop en Visser 2010.

Binnen het hiervoor in grote trekken beschreven veranderingsproces kunnen we een viertal ontwikkelingen onderscheiden. Allereerst is er de sterkere maatschappelijke participatie van doopsgezinden sinds het eind van de achttiende eeuw. Daarbij gaat het niet alleen om het bekleden van overheidsambten, wat zich in Groningen vooral manifesteerde in het zitting nemen in gemeentebesturen, maar ook om de participatie in departementen van de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' en andere genootschappen, met name leesgezelschappen. Een belangrijke onderzoeksvraag is dan ook, hoe dat ging in de twaalf gemeenten op het Groninger platteland.

De tweede ontwikkeling betreft het veranderingsproces dat de oprichting van de ADS in 1811 teweegbracht: de omvorming van de doopsgezinde geloofsgemeenschap tot een respectabel kerkgenootschap. Daarbij gaat het in de eerste plaats om het aanstellen van aan de kweekschool opgeleide predikanten en daarmee de overgang van liefde- en lekenpredikers naar gestudeerde leraren.⁸ Een eerste verkenning laat op dit punt al opmerkelijke verschillen tussen de twaalf Groninger plattelandsgemeenten zien. Slechts één gemeente had in 1811 een gestudeerde predikant, de andere elf volgden in de 45 jaar daarna. Een volgende onderzoeksvraag richt zich dan ook op deze overgang van predikers naar predikanten op het Groninger platteland: hoe ging dat precies? Welke factoren hebben een rol gespeeld in dat proces? Wat heeft daarin bevorderend gewerkt en wat juist remmend? En zijn er daarbij in de twaalf gemeenten parallelle ontwikkelingen te signaleren of juist uiteenlopende, en, zo ja, wat zijn dan de oorzaken van die verschillen?

De ADS voorzag niet alleen in de opleiding van leraren voor de doopsgezinde gemeenten, maar ondersteunde tevens de minder draagkrachtige gemeenten financieel, zodat deze in staat waren een aan de kweekschool opgeleide leraar te beroepen en te bekostigen. Ook op dat punt dringen de nodige onderzoeksvragen zich op. Welke doopsgezinde gemeenten op het Groninger platteland werden zo ondersteund? Welk beleid voerde de ADS daarbij? Welke eisen werden gesteld aan gesubsidieerde gemeenten? Slagde de ADS op deze wijze erin iedere doopsgezinde gemeente van een gestudeerde leraar te voorzien?

⁸ Onder een 'gestudeerde leraar' versta ik een leraar die zijn opleiding heeft gehad aan een universiteit, de doopsgezinde kweekschool van de ADS of een van haar voorgangers (de kweekschool, verbonden aan de Amsterdamse gemeente 'bij het Lam', dan wel het seminarium van de zonnisten, dat tussen 1734 en 1781 heeft bestaan). Dit is een beperktere omschrijving dan de definitie die Muller 1837, 108-109, geeft. Ook degenen die bij een predikant een volwaardige theologische opleiding hebben gehad, rekent hij tot de gestudeerde leraren. 'Volwaardig' is naar mijn mening een subjectief en daarmee in dit kader onbruikbaar criterium. Dat is voor mij reden geweest om in mijn definitie deze categorie te laten vallen. Waar ik schrijf over 'predikanten', bedoel ik daarmee gestudeerde leraren. Als het gaat om het begrip 'liefdeprediker', volg ik Muller, die hen omschrijft als 'Leeraren, die uit het midden der broederschap verkoren, de dienst uit liefde en zonder eenige geldelijke belooning, waarnemen'. Latere auteurs hebben niet gestudeerde leraren die anders dan liefdepredikers wel een traktement ontvingen en daarmee het leraarschap als (hoofd)beroep uitoefenden, ook wel als 'lekenpredikers' aangeduid. Als ik die betiteling gebruik, doe ik dat ook in die betekenis. De Jong 2003, 84, hanteert een iets andere terminologie. Ieder die geen officiële opleiding had genoten, duidt hij aan als lekenprediker. Leraren met een officiële academische opleiding noemt hij predikanten. Binnen de groep 'lekenpredikers' onderscheidt hij 'vermaners' (dat zijn liefdepredikers, zoals door Muller omschreven) en 'bevestigde leraren'. Van Lieburg 2001, 101-102, duidt de onbezoldigde leraren aan als 'liefdepredikers', terwijl hij de gehele categorie van niet wetenschappelijk opgeleide leraren als 'lekenpredikers' betitelt. Zie voor wat betreft de voorgangers van de kweekschool van de ADS: Brüsewitz en Brüsewitz 1993, 93-97.

In dat kader is het ook van belang te onderzoeken wat de financiële draagkracht van de gemeenten zelf was. Daarbij gaat het allereerst om de welstand van de leden. Is er enig inzicht te verkrijgen in de sociale stratificatie van de verschillende gemeenten? Daarvoor zijn de beroepen van de gemeenteleden een belangrijke aanwijzing. Maar ook het aantal door de diaconie te onderhouden armen speelt een rol, omdat dat mede de financiële armslag van de gemeente bepaalde.

Een vraag die hier ook mee samenhangt, is die naar de verhouding tussen kerk, in dit geval de doopsgezinde geloofsgemeenschap, en staat en de veranderingen daarin. Dit spitst zich vooral toe op de discussie over het al of niet vragen van geldelijke steun van het rijk voor het leraarstraktement of voor de bouw van een nieuwe kerk. Bij deze kwestie was in feite de onafhankelijkheid van het doopsgezinde kerkgenootschap in het geding.

De derde ontwikkeling betreft de veranderingen in het godsdienstig klimaat en de theologische opvattingen onder de Nederlandse doopsgezinden. Hiervoor noemde ik al de door Sjouke Voolstra beschreven verandering van de identiteit van de dopers in religieuze zin. Wat leert een onderzoek naar de ontwikkelingen in de twaalf Groninger plattelandsgemeenten ons daarover? Van deze twaalf behoorden verscheidene oorspronkelijk tot de stroming van de strenge Groninger Oude Vlamingen, een stroming waarin de afzijdigheid van de wereld nog heel lang gepraktiseerd werd. De vraag die vervolgens opkomt, is of de religieuze opvattingen die hier eens leefden, nog doorwerkten in het ontwikkelingsproces dat ook deze gemeenten in de periode 1800-1860 hebben ondergaan. Waren er leden die zich afkeerden van de verlichte denkbeelden van een groot deel van het Nederlandse doperdom en zich juist aangetrokken voelden tot de meer piëtistische stroming die zich onder de hervormden steeds sterker begon te roeren? Of met andere woorden: welke betrokkenheid was er vanuit doopsgezinde kring bij de Afscheiding van 1834? En welke aantrekkingskracht oefenden de christelijk afgescheidenen op mensen uit doopsgezinde kring uit?

Bij de vierde en laatste ontwikkeling gaat het om de getalsmatige aspecten. In de negentiende eeuw is er landelijk een toename van het aantal doopsgezinden. Hoe was dat in de provincie Groningen en in de twaalf plattelandsgemeenten? En als er verschillen zijn met het landelijke beeld, zijn daar dan oorzaken voor aan te wijzen? In dat kader zullen ook de cijfers van de volkstellingen van 1809, 1849 en 1859 aan de orde komen. Deze volkstellingen geven tevens inzicht in de verhouding, in getalsmatige zin, van de doopsgezinden ten opzichte van de andere in de lokale gemeenschap aanwezige religies.

Ik begin dit boek met een 'kennismakingsronde' langs de doopsgezinde gemeenten op het Groninger platteland. In dit eerste hoofdstuk beschrijf ik per gemeente de situatie omstreeks 1800 en een aantal relevante ontwikkelingen in de decennia daarvoor. Hoofdstuk 2 bevat een beschrijving van de staatkundige, sociale, economische en culturele ontwikkelingen in de provincie Groningen in de periode 1800-1860. Verder komen de religieuze kaart van de provincie in deze periode en de veranderde positie van de kerken in dit hoofdstuk aan de orde. Dit hoofdstuk beschrijft dus de regionale en nationale context in staatkundige, sociale, economische, culturele en religieuze zin waarbinnen het veranderingsproces in de twaalf gemeenten zich heeft voltrokken. In

hoofdstuk 3 geef ik een beknopt overzicht van de doopsgezinde geschiedschrijving over de negentiende eeuw. Ik doe dat aan de hand van de vier hiervoor beschreven ontwikkelingen, die ook de thema's vormen die in de literatuur vooral aandacht hebben gekregen: de maatschappelijke participatie van de Nederlandse doopsgezinden, de invloed van de oprichting van de ADS, het godsdienstig klimaat en de theologische opvattingen onder de Nederlandse dopers en tenslotte de getalsmatige ontwikkelingen. Aan de hand van deze vier thema's bespreek ik in de hoofdstukken 4 tot en met 7 de ontwikkelingen in de Groninger gemeenten. Blijken zal dat de doopsgezinde geloofsgemeenschap op het Groninger platteland ook in de periode 1800-1860 nog sterk het karakter van een familiekerk behield. Daarnaast zien we, dat zij ook steeds meer een domineeskerk werd. In hoofdstuk 8 ga ik daarop nader in.

Naast de landelijke ADS oefenden regionale sociëteiten grote invloed uit op plaatselijke gemeenten. Bij de oudste daarvan waren de gemeenten aangesloten op basis van denominatie, maar het ging hierbij wel overwegend om Groninger gemeenten. Het betreft hier de 'Groninger Sociëteit der Oude Vlamingen', ontbonden in 1815, en de 'Humsterlandsche Sociëteit', ontbonden in 1829. Het onderscheid naar denominatie was opgeheven, toen in 1825 de 'Doopsgezinde Sociëteit in de provincie Groningen' werd opgericht.⁹ Over de rol van deze drie sociëteiten en de relatie van de twaalf gemeenten daarmee gaat hoofdstuk 9. In het volgende hoofdstuk ga ik wat dieper in op de ADS en de kweekschool, de ontwikkelingen die zich daar voordeden, en wat deze voor de gemeenten op het Groninger platteland betekenden. De hoofdstukken 11 tot en met 22 beschrijven de ontwikkelingen per gemeente.

In het laatste hoofdstuk (23) rond ik mijn onderzoek concluderend af met een antwoord op de vraag: wat is nu die Groninger versie van de doperse doorbraak? In hoeverre wijken de ontwikkelingen in de Groninger plattelandsgemeenten af van het beeld dat de doopsgezinde geschiedschrijving over de negentiende eeuw laat zien? En wat voegt dit Groninger verhaal aan deze geschiedschrijving toe?

De bijlagen van dit boek vermelden data waarop dit onderzoek is gebaseerd. Bijlage I bevat overzichten van de samenstelling van de twaalf gemeenten, zowel wat betreft de door de leden uitgeoefende beroepen als wat betreft hun woonplaatsen, bijlage II overzichten van de samenstelling van de kerkenraden. Bijlage III bestaat uit een overzicht van leden van de twaalf doopsgezinde gemeenten die lid waren van een departement van de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen'. De twaalf doopsgezinde gemeenten strekten zich uit over in totaal 33 burgerlijke gemeenten. Overzichten van de godsdienstige gezindten in die gemeenten (aantallen en percentages), aan de hand van de volkstellingen van 1809, 1849 en 1859, zijn te vinden in bijlage IV.

9 Over deze sociëteiten: Blaupot ten Cate 1842 I, 125 vlg.

I De doopsgezinde gemeenten op het Groninger platteland

De doopsgezinde plattelandsgemeenten waarover dit boek gaat, lagen verspreid over een groot deel van de provincie Groningen. Er waren gemeenten in de drie kwartieren van de Ommelanden, Westerkwartier, Hunsingo en Fivelingo, maar ook in het Oldambt en in de veenkoloniën. In het Westerkwartier vinden we omstreeks 1800 drie gemeenten: het dichtst bij de stad Groningen de gemeente Den Horn, ten westen daarvan Humsterland – een gemeente die in 1839 de naam Noordhorn kreeg – en nog verder naar het westen Pieterzyl.

Den Horn

Tot ver in de achttiende eeuw stond de gemeente bekend als ‘de gemeente Zuidhorn’, maar vanaf 1792 wordt zij aangeduid als ‘Op Den Horn’ en later gewoon als ‘Den Horn’, naar de plaats waar de gemeente al sinds 1736 een kerkgebouw had. Dat de gemeente geen vermaning kreeg in of in de omgeving van Zuidhorn, waar de leden vooral te vinden waren, had te maken met tegenwerking van de landjonker die daar het gezag uitoefende. De heer van Aduard, een andere landjonker, bleek, gedwongen door geldnood, wel bereid tot medewerking aan de bouw van menistenkerk in zijn gebied. Zo kwam het dat de gemeente – tegen betaling van een bedrag van honderd gulden – onderdak vond op een afgelegen stukje grond in het verder weg gelegen dorpje Den Horn.¹

In de gemeente, die aangesloten was bij de ‘Humsterlandsche Sociëteit’, gingen aanvankelijk liefdepredikers, verkozen uit de eigen broederschap, voor. Maar stap voor stap ging de gemeente op weg naar de aanstelling van een bezoldigde leraar. De eerste stap was dat Jan Geerts, die in 1775 was toegetreden tot het kleine groepje liefdepredikers, enige ondersteuning kreeg in de vorm van het gebruik van wat land om daarop een paar koeien te kunnen houden en het een en ander te verbouwen. Hij was er in de loop der jaren als leraar steeds meer alleen voor komen te staan, wat ertoe leidde dat het combineren van het leraarschap met zijn reguliere werk lastiger werd. Om het hem

1 In de literatuur (De Waard 1901, 18-19; Abels e.a. 1998, 87; Bekooy 1998, 91; Coolman 2004, 60) wordt in het algemeen 1735 als jaar van de bouw van de kerk in Den Horn genoemd. Jacob Huizinga in zijn aantekeningen over de geschiedenis van de gemeente Den Horn (GA, toegangsnr. 361, inv.nr. 144) toont aan de hand van archiefstukken aan, dat de bouw in 1736 heeft plaatsgehad. Zo ook: H.D. Uitterdijk in zijn aantekeningen uit 1919, gebaseerd op aantekeningen van zijn vader, de leraar Nanninga Uitterdijk, uit 1860 (GA, toegangsnr. 361, inv.nr. 147).